

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

QORAO‘ZAK TUMANINING YER-SUV ATAMALARI TARIXI

Bazarbaeva Anargul

Qoraqalpoq davlat universiteti, magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqola Qorao‘zak tumani hududidagi joy nomlarining (toponimlarning) tarixiy va lingvistik jihatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda hududda uchraydigan geografik nomlarning kelib chiqishi, etimologiyasi va madaniy mazmuni tahlil qilinadi. Joy nomlarining mahalliy aholi tili, tarixi va turmush tarzi bilan uzviy bog‘liqligi alohida ta‘kidlanadi. Shuningdek, toponimlarni talqin etishda xalq og‘zaki ijodi — afsonalar, urf-odatlar va rivoyatlarning o‘rni yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, etimologik va lingvistik tahlil usullari, shuningdek yozma manbalardan foydalaniladi. Maqolaning asosiy maqsadi joy nomlarining tarixiy ma‘nosini saqlab qolish va ularni madaniy meros sifatida kelajak avlodlarga yetkazishdan iborat. Natijalar Qorao‘zak tumani toponimiyasi hududning boy tarixiy o‘tmishi va madaniy o‘ziga xosligini aks ettirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Qorao‘zak tumani, toponimiya, etimologiya, geografik nomlar, madaniy meros, qoraqalpoq tili, Kokozak, Qorabuga, Qurolpa, Muytan to‘g‘oni, Turkman ovul, tarixiy tilshunoslik.

ИСТОРИЯ ТОПОНИМОВ (ГИДРОНИМОВ И ОЙКОНИМОВ) КОРАУЗАКСКОГО РАЙОНА

Базарбаева Анаргуль

Каракалпакский государственный университет, магистрант

Аннотация

Статья посвящена изучению исторических и лингвистических аспектов топонимов территории Кораузакского района. В исследовании анализируются происхождение, этимология и культурное значение географических названий региона. Подчеркивается тесная связь топонимов с языком, историей и образом жизни местного населения. Особое внимание уделяется интерпретации названий через народные легенды, традиции и устные предания. В работе применяются историко-сравнительный, этимологический и лингвистический методы анализа, а также используются письменные источники. Основной целью является сохранение исторического значения топонимов и передача их будущим поколениям как части культурного наследия. Результаты показывают, что топонимия Кораузакского района отражает богатое историческое прошлое и культурную самобытность региона.

Ключевые слова: Кораузакский район, топонимия, этимология, географические названия, культурное наследие, каракалпакский язык, Кокозак, Корабуга, Куролпа, плотина Муйтан, Туркман аул, историческая лингвистика.

HISTORY OF TOPONYMS (HYDRONYMS AND OIKONYMS) OF QORAOZAK DISTRICT

Bazarbaeva Anargul

Karakalpak State University, Master's Student

Abstract

This article is devoted to the study of the historical and linguistic aspects of place names (toponyms) in the territory of the Qoraozak district. The research analyzes the origin, etymology, and cultural meanings of geographical names found in the region. It emphasizes that place names are closely connected with the language, history, and lifestyle of the local population. Special

attention is given to the interpretation of toponyms through local legends, traditions, and oral narratives. The study employs historical-comparative, etymological, and linguistic methods, as well as written sources. The main purpose is to preserve the historical meanings of place names and pass them on to future generations as an important part of cultural heritage. The results demonstrate that the toponymy of the Qoraozak district reflects the rich historical past and cultural identity of the region.

Keywords: Qoraozak district, toponymy, etymology, geographical names, cultural heritage, Karakalpak language, Kokozak, Qorabuga, Qurolpa, Muytan dam, Turkman ovul, historical linguistics.

Qorao‘zak tumanining shakllanish tarixi uzoq va murakkab jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu hudud O‘zbekiston Respublikasi tarkibidagi Qoraqalpog‘iston Respublikasining shimoli-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, o‘zining tabiiy-geografik sharoiti, resurslari va aholisi bilan ajralib turadi. Tarixiy jarayonlar, xususan, sovet davridagi kollektivlashtirish siyosati natijasida qishloq xo‘jaligi rivojlanib, paxtachilik va sholichilik asosiy tarmoqlarga aylangan.

Mustaqillikdan so‘ng hududda iqtisodiy islohotlar amalga oshirilib, bozor iqtisodiyoti shakllandi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlana boshladi. Shu bilan birga, hududdagi yer-suv nomlari tarixiy va madaniy meros sifatida muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Qorao‘zak hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar bu yerda qadimiy madaniyat mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Toponimlarni o‘rganish orqali hududning tarixiy rivojlanishi, etnik tarkibi va madaniy qadriyatlari haqida muhim ma‘lumotlar olish mumkin.

Qorao‘zak tumani Qoraqalpog‘iston Respublikasining shimoli-g‘arbida joylashgan bo‘lib, qadimiy tarixga ega hududlardan biridir. Tumanning shakllanishida turli tarixiy omillar, xususan, sovet davridagi kollektivlashtirish siyosati muhim rol o‘ynagan. Bu davrda qishloq xo‘jaligi rivojlanib, paxtachilik va sholichilik asosiy xo‘jalik tarmoqlariga aylandi. Shuningdek, tumanda ijtimoiy infratuzilma, jumladan, maktablar, shifoxonalar va madaniyat markazlari barpo etildi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, Qorao‘zak tumanida ham keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Bozor iqtisodiyoti tamoyillari joriy etilib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlana boshladi. Aholining turmush darajasini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy dasturlar hayotga tatbiq etildi. Bugungi kunda Qorao‘zak tumani O‘zbekistonning rivojlanayotgan hududlaridan biri hisoblanadi.

Qorao‘zak tumani hududidagi arxeologik qazilmalar ham tumanning qadimiy tarixidan dalolat beradi. Xususan, hududdan topilgan qadimiy qo‘rg‘onlar, shahar xarobalari va boshqa tarixiy yodgorliklar bu joylarda ilgari ham yirik madaniyat markazlari mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Mazkur yodgorliklar tumanning ilk tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yer-suv atamalarini o‘rganishda toponimika fani katta rol o‘ynaydi. Toponimika — yer-suv nomlarining kelib chiqishi, ma‘nosi va rivojlanishini o‘rganadigan fan. Toponimika orqali biz yer-suv nomlarining qaysi davrda paydo bo‘lganini, qaysi tildan olinganini va ularning qanday ma‘noni anglatishini aniqlashimiz mumkin.

Qorao‘zak tumani hududidagi yer-suv nomlarining kelib chiqishini o‘rganishda qoraqalpoq tilining xususiyatlarini ham hisobga olish lozim. Qoraqalpoq tilida bir qator so‘zlar qadimgi davrlardan beri saqlanib qolgan va o‘z ma‘nosini saqlab kelmoqda. Shu bois yer-suv nomlarining ma‘nosini aniqlashda qoraqalpoq tilining qadimiy qatlamlariga alohida e‘tibor qaratish zarur. Qorao‘zak tumani yer-suv nomlari tumanning tarixi va madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Ularni o‘rganish orqali hudud tarixi haqida yangi ma‘lumotlarga ega bo‘lish va xalqimizning madaniy merosini yanada boyitish mumkin.

Qorao‘zak atamasining kelib chiqishi

Qorao‘zak tumani hududidagi yer-suv nomlari chuqur tarixiy ildizlarga ega. “Qorao‘zak” atamasi qoraqalpoq tilida “qora o‘zak” degan ma‘noni anglatadi, ya‘ni “qora daryo” yoki “qora

suv” ma’nosida izohlanadi. Bu nom qadimiy davrlarda suv rangiga qarab qo’yilgan bo’lishi mumkin.

Zayir posyolkasidan yarim chaqirim masofada joylashgan “Qorao’zak” kanali “Chilim ko’l”dan suv oladi. “Chilim ko’l” esa Amudaryo bilan bog’langan. O’zan ko’ldan suv olganligi sababli kanaldan tiniq suv oqgan. Kanal tubining qora tuproq va yalang holatda bo’lishi sababli uning suvi qora tusda ko’ringan. Shu sababli mahalliy xalq tirikchilik uchun katta ahamiyatga ega bo’lgan ushbu kanalga “Qorao’zak” deb nom bergan [1:1].

Ikkinchi bir manbada esa bu nomning etimologiyasi boshqacharoq tushuntiriladi. Unga ko’ra, “o’zak” atamasi qo’lda qazilmagan, o’z-o’zidan tabiiy ravishda paydo bo’lgan suv oqimini bildiradi. Ayrim olimlar “o’zak”, “o’zan”, “og’uz” so’zlari bir-biri bilan bog’liq ekanini qayd etadilar [3:66].

O’zanlar ba’zan ikki ko’lni tutashtiruvchi yoki daryodan to’g’ridan to’g’ri oqib dengizga quyib turuvchi suv yo’llari bo’lgan. Shunday o’zanlardan biri Qorao’zak bo’lib, Zoir qishlog’i ro’parasidan oqib o’tib, Chilim ko’l bilan Taqir ko’lni bog’lovchi anhor vazifasini bajargan. Ayrim davrlarda daryo toshib, qaytadigan paytlarda o’zan suvi oqmay qolgan, natijada unga toza suv tushmagan va suv rangi qorayib turgan. Shu sababli xalq bu o’zanni “Qorao’zak” deb atagan bo’lishi mumkin [5:63].

Nomlanishning ikkinchi komponenti — “daryo” tojik tilidan olingan so’z bo’lib, hozirgi o’zbek, turkman va qoraqalpoq tillarida katta suv oqimi, eron tilida esa okean yoki dengiz ma’nolarini anglatadi [1:46]. Bizning fikrimizcha, daryo tabiiy suv yo’li bo’lib, ariq esa sun’iy sug’orish tarmog’i hisoblanadi.

Tuman hududidagi boshqa joy-suv nomlari, masalan, “Yangi daryo”, “Bo’zatov”, “Qiziljar” va boshqalar ham o’zining tarixiy va geografik ma’nosiga ega. Bu nomlar xalqning turmushi va tabiati bilan chambarchas bog’liq bo’lib, qadim zamonlardan buyon og’zaki ravishda avloddan avlodga yetib kelgan. Yer-suv nomlarini o’rganish orqali tuman tarixi, aholisining madaniyati va turmushi haqida ko’plab ma’lumotlarga ega bo’lish mumkin.

“Muytan to’g’oni” — Orol dengiziga uncha uzoq bo’lmagan masofada, “Ko’kdaryo”, “Ko’ko’zak” bo’ylab tiniq suv oqadigan hududda qoraqalpoq xalqining muyten urug’lari tomonidan qurilgan to’g’ondir. To’siq bo’lganda ham “Ko’ko’zak”ni butunlay to’sish niyati bo’lmagan. To’g’on qurilishida qizil jingillar bog’lanib, tarnov sifatida ishlatilgan va u o’tkazgich hamda ko’prik vazifasini bajargan. Shuning uchun bu to’g’on “Muyten to’g’oni” deb atalgan.

Ko’prik qurishdan maqsad ikki tomondagi elning aloqasini ta’minlash bo’lsa, qamishlarni bog’lab tiqin sifatida foydalanish dehqonchilikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratgan. Shuningdek, dengiz baliqlari toza suvni sog’inib shu yerga oqib kelgan, shu sababli bu yer baliq ovlash uchun juda qulay bo’lgan. Baliqlar tiniq suvda ko’rinib turgani uchun ularni sanchqi va boshqa vositalar yordamida tutish oson bo’lgan. Shu sababli muyten urug’ining dong’i chiqqan. “Baliqning xoni” deb muytenlarni atash ham shunga bog’liq, degan rivoyatlar mavjud [8:300].

I. M. Dyakonov bu nomni bizning eramizdan avvalgi XVI–XIII asrlarda Mesopotamiyada paydo bo’lgan Mitanni davlati nomi bilan bog’laydi [4:138]. Bundan tashqari, arab-fors yozma manbalarida X–XIII asrlarda Xorazmda Ardaxoshmitan, Raxashmitan, Madamiton kabi nomlar uchrashi qayd etilgan [6:158, 178, 187].

Qurolpa atamasi

Qurolpa atamasining ma’nosi qoraqalpoq xalqining tarixiy ongida chuqur o’rin olgan qadimiy unvonlardan biri bilan bog’liq. “Qurolpa” so’zi qoraqalpoq tilida bir necha ma’noni anglatishi mumkin. Eng ko’p tarqalgan izohga ko’ra, “qurol” — asbob, qurol-yarog’, “pa” esa ota yoki yetakchi ma’nosini anglatib, “qurol otasi” tarzida talqin qilinadi.

Bu nomning paydo bo’lishi qoraqalpoq xalqining turmushida qurol-yarog’larning, ayniqsa ov qurollarining muhim o’rin egallagani bilan bog’liq bo’lishi mumkin. Ovchilik, baliqchilik va boshqa kasb-hunarlarining rivojlanishi jarayonida qurol-aslaha yasash va ulardan

mohirona foydalanish qobiliyati ajdodlardan meros bo‘lib kelgan.

Qurolpa atamasi qoraqalpoq xalqining botirlik dostonlarida ham uchraydi. Bu nom xalq qahramonlarining qurol-yarog‘ga mohirligi, dushmanga qarshi kurashdagi jasorati bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Qurolpa atamasi qoraqalpoq xalqining madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi va uning ma‘nosini chuqur o‘rganish tariximizni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Erjanatov nomi ikki qismdan tashkil topgan: “Erjan” va “otov” yoki “orol” bilan bog‘liq shaklda talqin qilinadi. “Erjan” so‘zi qadimgi turkiy tilda “botir”, “g‘ayratli”, “erkak” degan ma‘nolarni bildiradi. Shu bois Erjanatov atamasining umumiy ma‘nosi “botirlar maskani”, “g‘ayratlilar yurti” kabi mazmunlarni anglatadi. Bu nom mintaqada yashovchi xalqlarning jasorati, shijoati va erkka bo‘lgan intilishini aks ettiradi. Erjanatov nafaqat geografik nom, balki tarixiy va madaniy ma‘noni ham o‘zida mujassam etadi. U mintaq xalqining ma‘naviy qudratini, ozodlikka bo‘lgan intilishini hamda o‘z yurtiga bo‘lgan muhabbatini ifodalaydi.

Qoraqalpoq tilida “qora” so‘zi rangni, “buqa” esa ho‘kizni anglatadi. Demak, “Qorabuqa” so‘zi “qora ho‘kiz” degan ma‘noni bildiradi. Biroq toponim sifatida bu atama nafaqat rangni, balki geografik yoki tabiiy xususiyatni ham ifodalaydi, deb taxmin qilish mumkin. Qorabuqa nomining kelib chiqishi haqida bir necha faraz mavjud. Birinchisi, bu yerda ilgari qora ho‘kizlar ko‘p bo‘lganligi bilan bog‘liq. Ikkinchisi, bu joyning tuprog‘i yoki suvi qora rangda bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Uchinchisi esa, bu nom qadimgi davrlarda yashagan qora ho‘kizli bir avliyo nomi bilan bog‘liq bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Qorabuqa nomi faqat geografik obyekt sifatida emas, balki odamlar ismi, urug‘-qabila nomi sifatida ham uchraydi. Bu esa mazkur nomning qoraqalpoq xalqi hayotida katta ahamiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Ko‘ko‘zak ba‘zi vaqtlarda Ko‘kdaryo yoki qisqacha Ko‘k deb ham atalgan. Ilgari Ko‘kdaryoning quyilish joyi Qattioqar degan, hozirgi Nukusning Pristan posyolkasi yaqinida bo‘lgan. Qattioqar joyida Amudaryodan irmoq chiqarilib, Quvanishjarma, Kegeyli, Esimo‘zak bilan birga yagona suv tizimini tashkil etgan. Qadimgi davrlarda Ko‘ko‘zak yoki Ko‘kdaryodan ko‘p suv oqib, hozirgi Qorao‘zak va Taxtako‘pir tumanlari hududida ko‘plab ko‘llarni hosil qilgan. Ushbu ko‘llardagi tiniq suvlar ko‘m-ko‘k bo‘lib to‘planganidan keyin, Aydos shahri ustidan oqib o‘tib, Orol dengiziga quyilgan. Shu sababli Ko‘ko‘zak Ko‘kdaryo deb ham atalgan. Ko‘ko‘zak yoki Ko‘kdaryo bo‘yida qoraqalpoqlar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan, quyi qismida, dengizga yaqin hududlarda yashovchilar esa baliqchilik bilan kun kechirgan.

Xiva tarixchisi Munis Xiva xoni Muhammad Rahimxonning 1810–1811-yillarda Oqjag‘isda bo‘lishi bilan bog‘liq holda ushbu hududning qadimgi tarixini yoritadi. Hojimaxon (1558–1602) davridan Muhammad Amin inoq (1770–1790) zamonigacha bo‘lgan oraliqda bu hududda katta Davqara dengizi bo‘lgan. Kengligi taxminan 30 farsaxdan iborat bo‘lgan ushbu dengizga Ko‘ko‘zak suvi quyilib turgan. Muhammad Amin inoq farmoni bilan shu yerdagi qo‘ng‘irot va qipchoq urug‘iga mansub kishilar dengizga oqib turgan suvga tarnov qaziganlar. Natijada Avaz inoq davrida (1790–1804) Davqara dengizining suvi chekinib, yangi yerlar ochilgan. U yerlarga ekin ekilib, dehqonchilikdan yuqori hosil olingan.

Mahalliy xalq orasida aytilishicha, qadimda sharqda Davqara, g‘arbda Chimboy nomli ikki katta shahar bo‘lgan. Ularning oralig‘i shalqar, tiniq suv bilan to‘lgan bo‘lib, unda kemalar suzgan. Bu suv dengizga tutashgan. Rivoyatlarga ko‘ra, Davqarada baliq ovlagan baliqchilarning ba‘zilari suv ostida qandaydir sharpalarni ko‘rganini, boshqalar esa to‘rlari ilinib qolganini hikoya qiladilar.

XX asrning birinchi choragiga kelib, Ko‘ko‘zakning boshlanishi Qattioqar tomon o‘yiq tushib qolishi natijasida suv kamayib ketadi. Shundan so‘ng Ko‘ko‘zakning boshi yuqoriroq toshloq joydan olinadi. Bu hozirgi Qizketkenning boshi bo‘lib, u 1926-yilda qazilgan. Ushbu qazish ishlariga Esim bolisidan 500 nafar beldar Yaxshimurod bolis va uning kotibi Nurjon o‘g‘li Kamol boshchiligida jalb etilgan.

Xalqning Ko'k bo'yiga joylashuvi, suvsizlikni boshdan kechirishi Berdaq shoirning "Shajara" asarida va Kunxo'ja shoirning "Jaylovim" she'rlarida ham o'z aksini topgan. Ko'ko'zak bo'yida Aydos qal'a (Oqjag'is), Muytan to'g'oni, Seyit-Nasib va boshqa yodgorliklar joylashgan [8:298–299].

Turkman ovul

"Turkman ovul" atamasining kelib chiqishi haqida bir necha fikr mavjud. Turli manbalarga ko'ra, bu atama o'rta asrlarda shakllangan bo'lib, turkman qabilalarining ushbu hududda joylashuvi bilan bog'liq. "Turkman ovul" faqat geografik atama bo'lib qolmay, balki turkman madaniyati va turmush tarzining ajralmas qismi ham hisoblanadi. Bu atama orqali hudud aholisining tarixiy o'tmishi, madaniy xususiyatlari va turmush tarzi aks ettiriladi.

Vamperi bu so'zning turk va men — turk etimologiyasini keltiradi. A. A. Roslyakovning fikricha, so'zning ikkinchi qismi "men-mat" qo'shimchasining talaffuzdagi variantidir. "Mat" esa urug', qabila, odamlar ma'nosini anglatadi [7:5].

Bizning fikrimizcha, ushbu atamaning kelib chiqishi quyidagi sabablarga bog'liq bo'lishi mumkin:

birinchidan, bu nom turkman xalqining qadim zamonlardan beri shu hududda yashab kelganidan dalolat beradi;

ikkinchidan, "ovul" so'zi turkman turmushidagi muhim qishloq tuzilmasini anglatadi;

uchinchidan, nom hududning geografik joylashuvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, chunki turkman ovullari ko'pincha vohalarda yoki sug'oriladigan yerlarda joylashgan;

to'rtinchidan, bu hududda qadimdan qoraqalpoqlarning bolg'ali urug'ining turkman tarmog'i yashagani uchun "Turkman ovul" deb atalgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Qorao'zak tumanining yer-suv atamaları bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar hududdagi geografik obyektlarning nomlari xalqning madaniyati, turmush tarzi va tarixi bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatdi. Toponimlarning kelib chiqishi va ma'nosini o'rganish orqali tuman aholisining o'tmishi, ularning qarashlari va qadriyatları haqida muhim ma'lumotlar olinadi. Ushbu tadqiqot tuman toponimikasining ilmiy asosini yaratadi va kelajakdagi toponimik tadqiqotlar uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Tuman yer-suv nomlarining tarixiy-lingvistik tahlili toponimlarning rivojlanish yo'llari va o'zgarishlarini aniqlashga yordam beradi. Bu esa aholi madaniy merosini saqlash va uni kelajak avlodlarga yetkazishda muhim qadam hisoblanadi.

Qorao'zak tumani yer-suv nomlari hududning boy tarixiy va madaniy merosini o'zida aks ettiradi. Toponimlarni o'rganish orqali nafaqat geografik obyektlar, balki xalqning turmush tarzi, e'tiqodlari va tarixiy jarayonlari haqida ham chuqur ma'lumot olish mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hudud toponimlari lingvistik va tarixiy jihatdan muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ularni o'rganish va saqlash kelajak avlodlarga madaniy merosni yetkazishda muhim omil hisoblanadi. Globallashuv sharoitida milliy toponimik merosni saqlash va ilmiy asosda o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Umuman olganda, Qorao'zak tumani toponimlari xalq tarixining, uning etnik tarkibi, turmush tarzi va madaniy xotirasining jonli guvohi sifatida alohida qadriyatga ega. Shu bois ularni chuqur ilmiy o'rganish, tizimlashtirish va avlodlarga yetkazish muhim ilmiy-amaliy vazifa bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Elektron resurs: URL: <https://qaraozek.uz/tuman-tarihi/>
2. Абдимуратов К. Почему так названо? — Нукус: Каракалпакия, 1968.
3. Баскаков Н. А. Географическая номенклатура в топонимии горного Алтая. — М., 1969.
4. Дьяконов И. М. История Мидии. — Москва, 1956.
5. Qunnazarov K. Qaraqalpaqstanın qala hám rayonları. — Nókis, 2016.
6. Материалы по истории туркмен и Туркмении. — Москва, 1939.
7. Росляков А. А. К вопросу об этногенезе туркмен. — 1950.
8. Хожаниязов G', Óserbaev N. Qarao'zek jilnamasi. — Nókis, 2014.